

अर्थशास्त्र
बी.ए. तृतीय वर्ष (सेमिस्टर VI)

- डॉ. प्रज्ञा बागडे

अंदाजपत्रक : अर्थ, तुटीच्या संकल्पना
(Meaning of Budget, Concept of Deficit)

भारताच्या केंद्र सरकारला संसदेपुढे आणि राज्य, सरकारला विधीमंडळापुढे दरवर्षी 'वार्षिक वित्तीय विवरण पत्र' सादर करावे लागते. त्याला अर्थसंकल्प, अंदाजपत्रक किंवा बजेट असे म्हणतात. सरकारचे प्रशासन अंदाजपत्रकाद्वारे होत असते. आजच्या काळात सरकारी अंदाजपत्रकाला खूपच महत्व प्राप्त झाले आहे. आर्थिक वर्ष (१ एप्रिल ते ३१ मार्च) संपण्यापूर्वी वित्त विधेयक मांडून त्याला मंजूरी घेतली जाते. विधेयकांवर दोन्ही सभागृहात चर्चा होते. सरकारच्या मागण्यांवर मतदान झाल्यावर वित्त विधेयक मंजूर होऊन कर प्रस्तावांना मान्यता मिळते.

अंदाजपत्रकाचा (बजेट) अर्थ

(Meaning of Budget)

बजेट (Budget) हा शब्द फ्रेंच भाषेतील Bougetti या शब्दापासून तयार झाला आहे. Bougetti या शब्दाचा अर्थ चामड्याची एक छोटी बॅग असा होय. या बॅगमध्ये सरकारच्या आय -व्ययाचे विवरण असते. हे गुप्त ठेवण्याची प्रथा आहे. जो पर्यंत वित्तमंत्री हे विवरण लोकसभेला सादर करित नाही तो पर्यंत बजेटचे विवरण गुप्त ठेवण्यात येते. थोडक्यात, बजेट म्हणजे सरकारचे एक वर्षाचे आय -व्यय विषयक विवरण होय. वित्तमंत्री दरवर्षी बजेट तयार करून लोकसभेला सादर करित असतात.

अंदाजपत्रकाच्या व्याख्या

(Definitions of Budget)

निरनिराळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी बजेटच्या निरनिराळ्या व्याख्या दिल्या आहेत. त्यापैकी काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे

१) प्रा. फिनले शिरासने अंदाजपत्रकाची व्याख्या करतांना असे म्हटले आहे की, “बजेट आय आणि व्ययाचे वार्षिक विवरण आहे की, जे सार्वजनिक अधिकाऱ्याद्वारा अनुमानित व्यय पूर्ण करण्याच्या हेतूने तयार करण्यात येते आणि ज्यामध्ये सामान्यतः दोन वित्तीय कालावधी संमिलित असतात. एक समाप्त होत असलेला कालावधी आणि दुसरा पुढे येणारा कालावधी.”

२) अर्थशास्त्रज्ञ गॅस्टन जेझी म्हणतात, “आधुनिक राज्यात बजेट ही एक पूर्वकल्पना आणि सर्व सार्वजनिक आय व व्ययांचे एक अनुमान आहे. त्याचप्रमाणे काही विशिष्ट आय आणि व्ययासाठी धन एकत्र करणे आणि खर्च करण्याचा एक आदेश होय.”

वरील विवेचनावरून अंदाजपत्रकाची एक उपयुक्त व्याख्या पुढीलप्रमाणे करण्यात येते.

बजेट हे एक असे वित्तीय आणि परिमाणवाचक विवरण होय की जे निश्चित कालावधीपूर्वी तयार करण्यात येते आणि ज्यामध्ये या कालावधीच्या अंतर्गत निश्चित उद्दिष्ट्ये पूर्ण करण्यासाठी अंमलात आणली जाणारी नीती दिलेली असते.

वरील व्याख्यांवरून अंदाजपत्रक म्हणजे – सरकारी अंदाजपत्रक हे सार्वजनिक सत्ता तयार करित असते आणि त्याचा कार्यकाल सामान्यतः एक वर्षाचा असतो.

अंदाजपत्रकाची वैशिष्ट्ये

(Characteristics of Budget)

- १) अंदाजपत्रक हे एक विवरण होय.
- २) या विवरणामध्ये वित्तासंबंधी परिमाणात्मक किंवा मात्रात्मक कोष्टके दिलेली असतात.
- ३) अंदाजपत्रक हे निश्चित कालावधीच्या अगोदर तयार करण्यात येते.
- ४) अंदाजपत्रकात आय आणि व्ययाचे विवरण असते.

अंदाजपत्रकात खालील गोष्टींचा समावेश असतो

- १) येणाऱ्या पुढील वित्तीय वर्षात सरकारच्या आवश्यक खर्चाचे अनुमान
- २) येणाऱ्या पुढील वित्तीय वर्षात सरकारला मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे अनुमान
- ३) मागील वित्तीय वर्षात सरकारच्या वास्तविक उत्पन्नाचे अनुमान
- ४) चालू वर्षात आय -व्ययाचे संशोधन
- ५) चालू वर्षात आय -व्ययाचे स्वीकृत अनुमान
- ६) सार्वजनिक ऋणाबाबत आवश्यक माहिती

अंदाजपत्रकाची तत्वे

(Principles of Budget)

अंदाजपत्रक तयार करतांना काही तत्वे लक्षात घ्यावी लागतात ती पुढीलप्रमाणे

१) सामान्यतः अंदाजपत्रक एका वर्षासाठी

अंदाजपत्रकाचा कालावधी एका वर्षाचा असतो. एका वर्षात कोणकोणत्या बाबींवर किती खर्च होणार व त्यापासून किती उत्पन्न मिळणार याचे विवरण अंदाजपत्रकात असते.

२) एकूण राशीचा विचार होतो

अंदाजपत्रकात जे अंदाज दिलेले असतात ते एकूण राशीचे असतात. या ठिकाणी शुद्ध राशीचा विचार होत नसतो.

३) अंदाजपत्रक म्हणजे रोकड राशी

अंदाजपत्रक हे रोकड राशीच्या आधारावर करावयाचे असते. वहिखात्याच्या आधारावर नव्हे

४) संपूर्ण व्यवहारासाठी एक अंदाजपत्रक

सरकार करीत असलेल्या क्रिया, आर्थिक व्यवहार या सर्वांसाठी एकच अंदाजपत्रक तयार करावयाचे असते

५) शक्यतोवर वास्तविक अनुमान असावे

अंदाजपत्रक तयार करीत असतांना त्यात आय- व्ययाचे अनुमान शक्यतोवर वास्तविक असावे अन्यथा अंदाजपत्रकाला काही अर्थ उरणार नाही

६) एक व्यय एका ठिकाणी

अंदाजपत्रकात एका प्रकारचा व्यय एका शीर्षकाखाली दर्शविण्यात आला पाहिजे

७) आय-व्ययाच्या दोन प्रकारच्या बाबी

I) महसूलासंबंधी II) भांडवलासंबंधी

८) खर्च न झालेली रक्कम

एखाद्या वर्षी अधिकृत रक्कम खर्च झाली नाही तर ती रक्कम सरकारला परत करावी लागते. अशी रक्कम पुढील वर्षासाठी जमा करता येत नाही.

अंदाजपत्रक तयार करण्याची पद्धती

अंदाजपत्रक तयार करण्याची पद्धती देशाच्या संविधानामध्ये स्पष्ट करण्यात आलेली असते. त्याची क्रमवारी पुढील प्रमाणे,

- १) अंदाजपत्रक तयार करणे.
- २) अंदाजपत्रक सादर करणे.
- ३) सामान्य चर्चा
- ४) मतदान
- ५) स्वीकृत अंदाजपत्रकाची अंमलबजावणी

महसुली आणि भांडवली अंदाजपत्रक

अर्थसंकल्पाचे दोन भाग असतात I) महसूली अंदाजपत्रक II) भांडवली अंदाजपत्रक

१) अर्थसंकल्पाचे महसुली खाते

अर्थसंकल्पाच्या या खात्यातही प्राप्ती व खर्च यांचा समावेश असतो.

महसुली प्राप्ती — ज्या ज्या प्राप्तींशी परतफेडीची जबाबदारी नसते व ज्या मुख्यतः करांच्या रुपाने सरकारी तिजोरीत भर टाकतात त्या सर्व प्राप्तींना 'महसुली प्राप्ती' म्हटले जाते.

महसुली खर्च — या संबंध प्रामुख्याने गैर विकासात्मक कार्यांशी असतो. उदा. — संरक्षणावारील खर्च, कर्जावारील व्याज, प्रशासनाचा खर्च इत्यादी. या खर्चाचा विकासाशी संबंध नसतो असे नाही. विकासाला पूरक अशी भौतिक मालमत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी केलेला खर्च हा महसुली खर्चाचा भाग मानला जातो.

जर महसुली खात्यावर तूट दिसून येत असेल तर याचा अर्थ असा की अर्थव्यवस्थेचा कारभार सुरळीतपणे चालविणे कठीण झाले असून गैर विकासात्मक खर्चाचे प्रमाण जास्त आहे.

२) अर्थसंकल्पाचे भांडवली खाते

यात भांडवली खर्च व भांडवली प्राप्ती यांचा समावेश होतो.

ज्या ज्या प्राप्तीची परतफेडीची जबाबदारी संलग्न असते ती भांडवली प्राप्ती म्हणता येईल. अशा प्राप्तीचा समावेश भांडवली खात्यात केला जातो. उदा. भविष्य निर्वाह निधीची रक्कम अल्प बचत, सार्वजनिक कर्ज.

भांडवली खर्चाचा संबंध पुढील बाबींशी असतो

- अ) विकास कार्यासाठी आवश्यक अशा नवीन भौतिक मालमत्तेसाठी होणारा खर्च
- ब) राज्यांना दिलेल्या कर्जासारख्या वित्तीय मालमत्तेच्या निर्मितीवर होणारा खर्च
- क) भूतकाळातील भांडवली प्राप्तीच्या परतफेडीसाठी होणारा खर्च

यावरून असे दिसून येते की, वाढता भांडवली खर्च हा भौतिक किंवा वित्तीय मालमत्तेची वाढ दर्शवितो. त्यामुळे या खात्यात तूट असली तरी त्यातून अर्थव्यवस्थेची सुदृढता स्पष्ट होते.

अंदाजपत्रकातील तूट

अंदाजपत्रक हे संतुलित, आधिक्याचे किंवा तुटीचे असू शकते. तुटीच्या अंदाजपत्रकात सरकारला होणाऱ्या प्राप्तीपेक्षा खर्च जास्त असतो व तो भरून काढण्यासाठी कर्ज घेणे, तुटीच्या अर्थभरणा करणे या उपायांचा अवलंब केला जातो.

अंदाजपत्रकातील तुटीचा तीन दृष्टीकोनातून विचार केला जातो.

अ) राजकोषयी तूट

(Fiscal Deficit)

सरकारी खर्चाचे काय नियोजन आहे आणि सरकारला करांपासून व करा-व्यतिरिक्त साधनांपासून किती उत्पन्न मिळणार आहे यामधील अंतर म्हणजे राजकोषीय तूट होय.

ब) महसुली तूट

(Revenue Deficit)

सरकारचा उपभोग खर्च (ज्यामध्ये व्याज, संरक्षण व्यय, अर्थसहाय्य वैगेरे समाविष्ट आहे) आणि सरकारची प्राप्ती यामधील अंतर म्हणजे महसुली तूट होय.

क) अंदाजपत्रकीय तूट

(Budgetary Deficit)

सर्वसाधारणपणे 'तूट' म्हणून जिचा उल्लेख करतात ती अंदाजपत्रकीय तूट असते. केंद्र सरकारला रिझर्व्ह बँक जो निव्वळ प्रत्यय उपलब्ध करून देते त्याला अधिकृतपणे अंदाजपत्रकीय तूट म्हटले जाते. व्यावहारिक दृष्टीकोनातून पाहिल्यास सरकारचा अतिरिक्त खर्च भागविण्यासाठी अधिक नोटा निर्गमित करणे असा त्याचा अर्थ होतो.

अंदाजपत्रकाचे प्रकार

(Types of Budget)

१) अधिकाचे अंदाजपत्रक

(Surplus Budget)

जेव्हा अंदाजपत्रकात सरकारचे एकूण अपेक्षित उत्पन्न जास्त व एकूण अपेक्षित खर्च कमी असतो तेव्हा त्याला आधिकाचे अंदाजपत्रक असे म्हणतात. स्फिती रोखण्यासाठी तसेच तेजीच्या परिस्थितीला आळा घालण्यासाठी आधिकाचे अंदाजपत्रक फायदेशीर ठरते.

अशावेळी सरकारने कमी खर्च करावा. म्हणजेच लोकांची क्रयशक्ती कमी राहिल. त्यामुळे मागणी कमी, त्यामुळे आपोआप तेजीला व स्फातीला आळा बसेल.

२) तुटीचे अंदाजपत्रक

(Deficit Budget)

जेव्हा अंदाजपत्रकात एकूण अपेक्षित उत्पन्न कमी व एकूण अपेक्षित खर्च जास्त असतो तेव्हा त्याला तुटीचे अंदाजपत्रक असे म्हणतात.

अंदाजपत्रकातील तूट व तूटीचे अंदाजपत्रक यामध्ये असलेला फरक म्हणजे जेव्हा सर्व स्रोतांपासून मिळणारे उत्पन्न हे एकूण खर्चापेक्षा कमी असले तर ती अंदाजपत्रकातील तूट होय व असे अंदाजपत्रक तुटीचे अंदाजपत्रक होय.

अर्थव्यवस्थेला मंदीच्या विळख्यातून बाहेर काढण्यासाठी तुटीचे अंदाजपत्रक फायदेशीर ठरते. सरकारी खर्च हा उत्पन्नापेक्षा अधिक असतो. त्यामुळे लोकांची क्रयशक्ती वाढते. मागणी वाढते व गुणक प्रभाव कार्यान्वित होत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे उत्पन्न, उत्पादन व रोजगारीत वाढ होते.

थोडक्यात तुटीचे अंदाजपत्रक मंदीच्या काळात अत्यंत उपयुक्त ठरते.

३) संतुलित अंदाजपत्रक

जेव्हा अंदाजपत्रकात उत्पन्न व खर्च दोन्ही सारखे असतात तेव्हा त्याला संतुलित अंदाजपत्रक असे म्हणतात. जेव्हा अर्थव्यवस्थेत तेजी किंवा मंदी नसते तसेच स्फिती किंवा अपस्फितीही नसते तेव्हा संतुलित अंदाजपत्रक उपयुक्त ठरते.

अंदाजपत्रकाचे महत्व

(Importance of Budget)

आज अंदाजपत्रकाला खूपच महत्व प्राप्त झाले आहे. दरवर्षी केंद्र सरकार व राज्य सरकार आपआपली अंदाजपत्रक विधिमंडळात सादर करित असतात. अंदाजपत्रकावरून सरकारचे खर्च, कर, ऋण विषयक धोरण स्पष्ट होत असते व त्यावरून सरकारचे उद्दिष्ट स्पष्ट होते. उत्पादक, उपभोक्ते, व्यापारी, भांडवलदार, शेतकरी, वेतनदारी इत्यादी सर्व समाज घटकांचे अंदाजपत्रकाकडे लक्ष लागलेले असते. कारण अंदाजपत्रकातील तरतुदीचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम सर्व समाज घटकांवर होत असतो. उपभोग, उत्पादन, वाटणी, विनिमय, आंतरराष्ट्रीय व्यापार यांना दिशा देण्याचे व त्यांच्या रचनेत बदल घडवून आणण्याचे कार्य अंदाजपत्रकाच्या माध्यमातून होत असते.

अपेक्षित प्रश्न

दिर्घोत्तरी प्रश्न

१) अंदाजपत्रकाची व्याख्या, वैशिष्ट्ये व तत्वे स्पष्ट करा.

लघुत्तरी प्रश्न

१) महसुली व भांडवली अंदाजपत्रक स्पष्ट करा.

२) खालील संकल्पना स्पष्ट करा.

अ) राजकोषीय तूट

ब) महसुली तूट

क) अंदाजपत्रकीय तूट

३) अंदाजपत्रकाचे प्रकार किती व कोणते?

४) अंदाजपत्रक तयार करणाऱ्या पद्धतीची क्रमवारी सांगा.

५) अंदाजपत्रकाची वैशिष्ट्ये सांगा.

६) अंदाजपत्रकाची तत्वे सांगा.